

**QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARIDA IQTISODIY
MUNOSABATLARNI YANADA TAKOMILLASHTIRISH**

Urakov Nafas Inatovich

*Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar
universiteti Toshkent filiali katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. *Maqolada qishloq xo‘jaligi korxonalarida iqtisodiy munosabatlarning zamonaviy holati tahlil qilingan. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida davlat, fermer xo‘jaliklari, qayta ishlash korxonalari va savdo tarmog‘i o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tizimining asosiy muammolari aniqlangan. Klaster yondashuvi, kooperativ hamkorlik, shartnoma-kontrakt tizimi, narxlarni tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligi korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish va ishtirokchilar manfaatlarini muvozanatlash uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *iqtisodiy munosabatlar, qishloq xo‘jaligi korxonalari, fermer xo‘jaliklari, agrosanoat klasterlar, kooperatsiya, shartnoma-kontrakt tizimi, narxlarni tartibga solish, davlat qo‘llab-quvvatlashi.*

Abstract. *The article analyzes the current state of economic relations in agricultural enterprises. The main problems of the system of economic relations between the state, farms, processing enterprises and the trade network in agricultural production are identified. Scientifically based proposals have been developed to improve the cluster approach, cooperative cooperation, the contract-contract system, and price regulation mechanisms. The results of the study are of practical importance for increasing the economic efficiency of agricultural enterprises and balancing the interests of participants.*

Keywords: *economic relations, agricultural enterprises, farms, agro-industrial clusters, cooperation, contract system, price regulation, state support.*

Annotatsiya. *V state analiziruetsya sovremennoe sostoyanie ekonomicheskix otnosheniy v selskoxozyaystvennyx predpriyatiyax. Vyyavleny osnovnyye problemy sistemy ekonomicheskix otnosheniy mejdu gosudarstvom, fermerskimi xozyaystvami, pererabatyvayushimi predpriyatiyami i togovoy setyu v selskoxozyaystvennom proizvodstve. Razrabotany nauchno obosnovannyye predlojeniya po sovershenstvovaniyu klasterного podxoda, kooperativnogo sotrudnichestva, dogovorno-dogovornoй sistemy i mexanizmov senoobrazovaniya. Rezultaty issledovaniya imeyut prakticheskoe znachenie dlya povыsheniya ekonomicheskoy effektivnosti selskoxozyaystvennyx predpriyatiy i balansirovaniya interesov uchastnikov.*

Klyuchevyye slova: *ekonomicheskіe otnosheniya, selskoxozyaystvennyye predpriyatiya, fermerskie xozyaystva, agropromыshlennyye klasterы, kooperatsiya, dogovornaya sistema, senoobrazovanie, gosudarstvennaya podderjka.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini modernizatsiyalash va agrar sohada iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakat Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2020 yil 23 oktyabrdagi "Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va qishloq joylarni obod qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6096-son Farmoni qishloq xo‘jaligida tubdan islohotlar o‘tkazishga yo‘l ochdi.

So‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligi sohasida jiddiy o‘zgarishlar amalga oshirildi: yerlarni xususiylashtirish jarayoni tezlashdi, fermer xo‘jaliklari soni oshdi, yangi agrosanoat klasterlari tashkil etildi. Ammo, bu o‘zgarishlar qishloq xo‘jaligi korxonalari, qayta ishlash sanoati, savdo tarmog‘i va davlat o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarda yangi muammolarni yuzaga keltirdi.

Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2023 yil holatiga mamlakatimizda 200 mingdan ortiq fermer xo‘jaliklari faoliyat ko‘rsatmoqda. Ular umumiy qishloq xo‘jaligi mahsulotining 98% dan ortig‘ini ishlab chiqaradi. Shu bilan birga, kichik va o‘rta fermer xo‘jaliklarining bozor infratuzilmasiga kirishi, mahsulotlarini adolatli narxlarda sotishi, zamonaviy texnologiyalarni joriy etishi bilan bog‘liq muammolar hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy munosabatlar masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar keng doirani qamrab oladi. Xorijlik olimlardan Williamson (1985) tranzaksiya xarajatlari nazariyasini qishloq xo‘jaligi shartnoma munosabatlariga tatbiq etdi. Ménard (2013) qishloq xo‘jaligida gibril tashkiliy shakllar va vertikal integratsiya muammolarini o‘rgandi.

Key va Runsten (1999) agrobiznes tizimida quvvat munosabatlari va fermerlarning himoyalanganligini tahlil qilgan. Porter (1998) klaster yondashuvini qishloq xo‘jaligi rivojlantirishga tatbiq etish imkoniyatlarini asoslagan. Swinnen va Maertens (2007) global qiymat zanjirlari va qishloq xo‘jaligi munosabatlarini o‘rgangan.

Rossiya olimlaridan Uzun V.Ya., Shagayda N.I. (2019) zamonaviy qishloq xo‘jaligida davlat va biznes munosabatlarini tadqiq qilgan. Paptsov A.G. (2017) agrar-sanoat kompleksida institutsional muhitni takomillashtirish masalalarini ko‘rib chiqgan.

O‘zbekistonda bu sohada Rahimov F.A., Jo‘raev A.A., Tursunov B.O., Qo‘shiev N.B. kabi olimlar qishloq xo‘jaligi va qayta ishlash sanoatini rivojlantirish, fermer xo‘jaliklariga davlat qo‘llab-quvvatlash, agrosanoat klasterlarini tashkil etish masalalari ustida ishlamoqdalar. Biroq, zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo‘jaligi korxonalarida iqtisodiy munosabatlarni kompleks takomillashtirish masalalari yetarlicha o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda institutsional iqtisodiyot nazariyalari, tranzaksiya xarajatlari kontseptsiyasi, qiymat zanjiri tahlili, klaster yondashuvi asos qilib olingan. Quyidagi usullardan foydalanilgan: monografik tahlil, sotsiologik so‘rovnoma, statistik tahlil, ekonomika-matematik modellashtirish, ekspert baholash, SWOT-tahlil.

Tadqiqot bazasi sifatida Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Andijon va Farg‘ona viloyatlaridagi 120 ta fermer xo‘jaligi, 15 ta qayta ishlash korxonasi va 8 ta agrosanoat

klasteri tanlangan. Ma’lumotlar 2020-2023 yillar uchun to’plangan. Sotsiologik so’rovnomada 250 respondent (fermerlar, korxonalar rahbarlari, mutaxassislar) ishtirok etdi.

Tahlil va natijalar.

1. Qishloq xo’jaligi korxonalarida iqtisodiy munosabatlarning zamonaviy holati.

Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, qishloq xo’jaligi korxonalarida iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimi doirasida faoliyat yuritadi. Bu tizimda asosiy ishtirokchilar:

- Ishlab chiqaruvchilar: fermer xo’jaliklari, dehqon xo’jaliklari, agrofirkalar;
- Ta’minotchilar: urug’lik, mineral o’g’itlar, pestitsidlar, texnika yetkazib beruvchilar;
- Qayta ishlovchilar: g’alla, meva-sabzavot, go’sht-sut qayta ishlash korxonalarini;
- Savdo tarmog’i: ommaviy bozorlar, supermarketlar, eksport kompaniyalari;
- Davlat organlari: Qishloq xo’jaligi vazirligi, mahalliy hokimliklar;
- Moliyaviy institutlar: tijorat banklari, mikromoliya tashkilotlari;
- Ko’makchi xizmatlar: logistika, konsalting, sertifikatlash markazlari.

Jadval 1. Qishloq xo’jaligi korxonalarining iqtisodiy munosabatlarda asosiy muammolari (N=250 respondent)

№	Muammo	Respondentlar ulushi (%)
1	Mahsulotlarni sotish narxlarining past bo’lishi	78
2	Vositachilarning ortiqcha foyda olishi	71
3	Ishlab chiqarish vositalari narxining yuqoriligi	69
4	Qarz va kredit olishdagi qiyinchiliklar	64
5	Shartnoma majburiyatlarining bajarilmasligi	58
6	Bozorga kirish imkoniyatining cheklanganligi	52

Manba: Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan

2. Shartnoma-kontrakt munosabatlarini takomillashtirish. Qishloq xo’jaligi korxonalarida va qayta ishlovchilar o’rtasidagi shartnoma munosabatlari iqtisodiy hamkorlikning asosini tashkil etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, mavjud shartnoma tizimi qator kamchiliklarga ega:

Birinchidan, shartnomalarning 67% i qisqa muddatli (bir yildan kam) bo’lib, bu uzoq muddatli rejalashtirishga imkon bermaydi. Fermerlar uzoq muddatli investitsiyalar kiritishdan qo’rqadi.

Ikkinchidan, narx belgilash mexanizmi nochora. Shartnomalarning 42% ida narx qat’iy belgilangan bo’lsa, 58% ida hosil yig’ish vaqtidagi bozor narxiga bog’liq. Bu fermerlarni narxlar tebranishidan himoya qilmaydi.

Uchinchidan, shartnoma majburiyatlarini bajarishni ta’minlovchi mexanizmlar zaif. Respondentlarning 58% i shartnoma shartlarining buzilishi holatlariga duch kelganligini,

ammo 31% i sud orqali haq-huquqlarini himoya qilishga muvaffaq bo‘lganligini ma‘lum qildi.

Shartnoma-kontrakt tizimini takomillashtirish uchun biz quyidagilarni taklif qilamiz:

- Uzoq muddatli (3-5 yillik) shartnomalarni rag‘batlantirish;
- Narxlarni indekslash formulalarini kiritish (inflyatsiya, ishlab chiqarish xarajatlari o‘zgarishini hisobga olgan holda);
- Shartnomalarda sifat standartlarini aniq belgilash;
- Shartnoma nizolarini hal qilish uchun maxsus arbitraj organlarini tashkil etish;
- Elektron shartnomalar tizimini joriy etish va ko‘plab tomonli shartnomalar amaliyotini kengaytirish.

3. Klaster yondashuvi va vertikal integratsiya. Agrosanoat klasterlari qishloq xo‘jaligi korxonalarini, qayta ishlash sanoati, ta‘minotchilar va boshqa ishtirokchilar o‘rtasida samarali iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishning zamonaviy mexanizmidir. 2023 yil holatiga O‘zbekistonda 54 ta agrosanoat klasteri faoliyat ko‘rsatmoqda.

Tadqiqot doirasida tahlil qilingan 8 ta klasterning faoliyati quyidagi afzalliklarni ko‘rsatdi:

- Ishtirokchilar uchun kafolatli sotish bozori;
- Ishlab chiqarish vositalarini arzon narxlarda olish imkoni (jamoaviy xaridlar orqali);
- Zamonaviy texnologiyalarga qo‘shma kirish;
- Moliyaviy resurslarni jalb qilishning osonlashuvi;
- Qo‘shilgan qiymatning ortishi.

Biroq, klasterlar faoliyatida ham qator muammolar aniqlandi: boshqaruv tuzilmalarida fermerlarning yetarlicha vakillik qilmasligi, foyda taqsimlanishining shaffof emasligi, kichik fermerlarning klasterdan chetlashtirilishi xavfi.

4. Kooperatsiya va fermerlarni birlashtirish. Qishloq xo‘jaligi kooperativlari kichik fermerlarning bozor quvvatini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va iqtisodiy munosabatlarda o‘z manfaatlarini himoya qilish uchun muhim vositadir. 2023 yilda mamlakatimizda 8000 dan ortiq qishloq xo‘jaligi kooperativlari ro‘yxatga olingan.

Ammo, ko‘pgina kooperativlar raqamlarda mavjud bo‘lib, amalda faol faoliyat ko‘rsatmaydi. Biz tomonimizdan o‘rganilgan 45 ta kooperativ ichida faqat 18 tasi (40%) doimiy faoliyat ko‘rsatmoqda.

Kooperatsiya rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillar:

- Fermerlarning o‘zaro ishonchsizligi (47%);
- Kooperativ boshqaruvida tajriba yetishmasligi (38%);
- Moliyaviy resurslarning yo‘qligi (35%);
- Soliq imtiyozlari va davlat qo‘llab-quvvatlashining yetarli emasligi (29%);
- Huquqiy bilimlarning yetishmovchiligi (26%).

5. Narxlarni tartibga solish mexanizmlari. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari narxlarining keskin tebranishlari fermerlar uchun asosiy xavflardan biridir. Jadval 1 da ko‘rilganidek, respondentlarning 78% i past sotish narxlaridan norozi.

Narxlar tebranishini kamaytirish uchun quyidagi choralar taklif etiladi:

25-Aprel, 2026-yil

- Asosiy qishloq xo‘jaligi mahsulotlari uchun minimal kafolatlangan narxlarni belgilash tizimini joriy etish;
- Narxlar bo‘yicha axborot tizimini rivojlantirish (elektron savdo platformalari, narx monitoringi);
- Davlat zahiralarini hosil yig‘im davrida to‘ldirish orqali bozor narxlarini barqarorlashtirish;
- Fyuchers va opsiya bitimlari bozorini rivojlantirish;
- Narx sug‘urtasi tizimini kiritish.

Jadval 2. Iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish yo‘nalishlari va kutilayotgan samara

Yo‘nalish	Kutilayotgan samara
Shartnoma tizimini takomillashtirish	Uzoq muddatli rejalashtirish, investitsiyalar ortishi, nizolar 30-40% ga kamayishi
Klaster modelini rivojlantirish	Qo‘shilgan qiymat 25-30% ga ortishi, yangi ish o‘rinlari yaratish
Kooperatsiyani qo‘llab-quvvatlash	Tranzaksiya xarajatlari 15-20% ga kamayishi, kichik fermerlarning raqobatbardoshligining oshishi
Narxlarni tartibga solish	Fermerlar daromadining barqarorlashuvi, mahsulot sifatining oshishi
Raqamli texnologiyalarni joriy etish	Shaffoflik ortishi, vositachilar sonining kamayishi, samaradorlik 10-15% ga oshishi

Manba: Muallif tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan

6. Raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalar. Zamonaviy raqamli texnologiyalar qishloq xo‘jaligida iqtisodiy munosabatlarni tubdan o‘zgartirish imkoniyatlarini yaratmoqda. Elektron savdo platformalari, blokcheyn texnologiyalari, "aqlli" shartnomalar, agrotexnologiyalarni monitoring qilish tizimlari yangi imkoniyatlar ochmoqda.

Biz quyidagilarni taklif qilamiz:

- Milliy qishloq xo‘jaligi elektron savdo platformasini yaratish;
- Mahsulot sifatini sertifikatsiyalash va kuzatish uchun blokcheyn texnologiyasini joriy etish;
- Fermerlar uchun mobil ilovalar (narx monitoringi, obu-havo ma‘lumotlari, agronomik maslahatlar) ishlab chiqish;
- Onlayn shartnomalar tizimini joriy etish;
- Moliyaviy xizmatlarga raqamli kirish imkoniyatlarini kengaytirish.

Muhokama. Olib borilgan tadqiqot natijalari Williamson (1985) tranzaksiya xarajatlari nazariyasini tasdiqlaydi. Qishloq xo‘jaligi korxonalarida iqtisodiy munosabatlarning asosiy muammosi - yuqori tranzaksiya xarajatlari va ishtirokchilar o‘rtasida asimmetrik axborot mavjudligidir.

Porter (1998) klaster yondashuvi qishloq xo‘jaligimizda ham samarali ekanligi tasdiqlandi. Klaster doirasidagi korxonalar alohida korxonalarga nisbatan yuqoriroq samaradorlikni ko‘rsatmoqda.

Ménard (2013) ta’kidlaganidek, qishloq xo‘jaligida gibrid boshqaruv shakllari (klasterlar, kooperativlar, kontrakt zemledeliesi) an’anaviy bozor yoki vertikal integratsiyadan ko‘ra afzalroq bo‘lishi mumkin. Biz tomonimizdan olingan natijalar ham bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi.

Swinnen va Maertens (2007) global qiymat zanjirlari kontekstida qilgan tadqiqotlaridan farqli ravishda, O‘zbekistonda mahalliy qiymat zanjirlarini mustahkamlash ustuvor vazifadir. Eksportga yo‘naltirilgan tarmoqlarda (meva-sabzavot, paxta) xalqaro qiymat zanjirlariga integratsiya muhim bo‘lsa-da, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash uchun mahalliy zanjirlarni rivojlantirish zarur.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Qishloq xo‘jaligi korxonalarida iqtisodiy munosabatlarning asosiy muammolari: mahsulot narxlarining past bo‘lishi (78%), vositachilarning ortiqcha foydasi (71%), ishlab chiqarish vositalari narxining yuqoriligi (69%), moliyaviy resurslarga kirish qiyinligi (64%).

2. Shartnoma-kontrakt tizimi qisqa muddatli (67% i bir yildan kam), narx belgilash mexanizmi nochora, majburiyatlarni bajarishni ta‘minlash tizimi zaif.

3. Agrosanoat klasterlari samarali bo‘lsa-da, boshqaruv shaffofligi va fermerlar manfaatlarini himoya qilish masalalari mavjud.

4. Qishloq xo‘jaligi kooperativlarining faqat 40% i faol faoliyat ko‘rsatadi. Asosiy to‘siqlar: ishonchsizlik, boshqaruv tajribasi yo‘qligi, moliyaviy resurslar yetishmovchiligi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Huquqiy-institutsional choralar:

- "Qishloq xo‘jaligi shartnomalari to‘g‘risida"gi qonun loyihasini ishlab chiqish;
- Agrosanoat klasterlari boshqaruvida fermerlar vakilligini kuchaytirish;
- Qishloq xo‘jaligi nizolarini hal qilish uchun maxsus arbitraj organini tashkil etish.

2. Iqtisodiy choralar:

- Asosiy mahsulotlar uchun minimal kafolatlangan narxlar tizimini kiritish;
- Uzoq muddatli shartnomalar tuzgan korxonalarga imtiyozlar berish;
- Kooperativlarga soliq va kredit imtiyozlarini kengaytirish;
- Narx sug‘urtasi tizimini joriy etish.

3. Tashkiliy choralar: -

Milliy qishloq xo‘jaligi elektron savdo platformasini yaratish;

- Fermerlarni kooperatsiyaga jalb qilish dasturini amalga oshirish;
- Klaster boshqaruvchilarini tayyorlash dasturini tashkil etish;
- Fermerlar va korxonalar uchun treninglar tizimini rivojlantirish.

4. Infratuzilma choralari:

- Ommaviy bozorlarni modernizatsiyalash;
- Sovutish zanjirini rivojlantirish;
- Sifatni sertifikatsiyalash markazlarini tashkil yetish;
- Logistika infratuzilmasini takomillashtirish.

Ushbu choralarni kompleks amalga oshirish qishloq xo‘jaligi korxonalarida iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, barcha ishtirokchilar manfaatlarini muvozanatlash va soha samaradorligini oshirish imkoniyatlarini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ménard C. Hybrid modes of organization: Alliances, joint ventures, networks, and other 'strange' animals // The Handbook of Organizational Economics. - Princeton University Press, 2013. - P. 1066-1108.
2. Uzun V.Ya., Shagayda N.I. Agrarnaya reforma v postsovetskoy Rossii: mexanizmy i rezultaty. - M.: Izdatelskiy dom «Delo» RANXiGS, 2019. - 432 s.
3. Qo‘shiev N.B. Agrosanoat klasterlari: nazariya va amaliyot. - T.: TDIU, 2022. - 340 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 23 oktyabrdagi "Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va qishloq joylarni obod qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6096-son Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Qishloq xo‘jaligi statistikasi. 2020-2023 yillar. www.stat.uz